

сторони в війні 1812 г. Значительная часть духовенства стремилась остаться в стороне от войны Российской и Французской империй. Довольно незначительная часть католического и униатского духовенства поддержала Наполеона и стремилась увеличивать число своих верующих за счет православной церкви. Православное духовенство либо уезжало за пределы оккупированной территории, либо вынуждено было присягать Наполеону. В поддержку Российской империи выступили члены иезуитского ордена, старообрядцы, часть духовенства униатской церкви, хасиды.

Ключевые слова: историография, белорусско-литовские губернии, духовенство, война 1812 г.

Filatova Elena. Clergy of the Belarusian-Lithuanian Provinces of the Russian Empire During 1812 War: Historiography. The scholars prove that the clergy as well as other estates on the territory had diverse attitudes to the war. The clergy generally wanted to stay away from hostilities of Russian and French empires. Few catholic and uniate priests supported Napoleon and tried to turn Orthodox Christian to Catholicism. Orthodox priests had to either leave territory or to pledge allegiance to Napoleon. Jesuits, Old Believers, Uniates and hasids supported Russian Empire.

Key words: historiography, Belarusian-Lithuanian provinces, clergy, 1812 war.

Стаття надійшла до редколегії
09.07.2013 р.

УДК 930.2(477.82)''185/191'':332.21

Петро Олешко

Землеволодіння на Волині у другій половині XIX – на початку XX ст.: аналіз джерел

У статті проаналізовано і визначено типологію джерел з історії поземельних відносин на Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Означено, що основними джерелами із зазначеної проблеми є законодавчі акти, простежено еволюцію законодавства в аграрному питанні. Розкрито інформативне наповнення статистичних, пресових джерел з історії землеволодіння на Волині.

Ключові слова: Волинь, землеволодіння, джерела, законодавчі акти, статистичні збірники, преса.

Постановка наукової проблеми та її значення. Реформування аграрного сектора економіки завжди проходить надзвичайно складно і суперечливо, вимагає перебудови всієї економіки держави, де проводяться подібні реформи. Як і кожний переломний момент історії, аграрні реформи в Російській імперії ставали об'єктом гострих політичних і наукових дискусій. Економічні й соціально-політичні процеси тією чи тією мірою перепліталися з вирішенням аграрного питання. Для успішного вирішення назрілих проблем нашого суспільства може слугувати історичний досвід аграрних перетворень попередніх століть, зокрема на Волині, яка традиційно була краєм з аграрною економікою. Еволюція земельних відносин на Волині другої половини XIX – початку XX ст. протягом десятиліть привертала увагу вітчизняних і зарубіжних дослідників, має широку та різнопланову джерельну базу.

Джерелознавчі проблеми, пов'язані з аграрним питанням та реформуванням на селі, знаходять своє відображення, однак потребують детального вивчення та аналізу. Серед публікацій із цієї проблеми варто згадати доробок Н. Щербак [24], В. Шевченка [23], В. Приймак [18], О. Буравського [3]. Дослідники В. Шевченко та В. Приймак детально розглядають джерела з історії аграрних перетворень на Волині в дореформений та післяреформений періоди, визначають її особливості та характерні риси груп джерел. Н. Щербак і В. Шевченко на основі глибокого аналізу історичних джерел різного типу простежують еволюцію реформ у Росії у XIX – на поч. XX ст. У той же час потребують поглибленого розгляду джерела з історії аграрних відносин саме в зазначеному регіоні.

Метою нашого дослідження є аналіз джерельного матеріалу з історії земельних відносин на Волині другої половини XIX – початку XX ст., визначення типів джерел та їх інформаційного наповнення.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Основними групами джерел з історії аграрних перетворень на Волині є неопубліковані архівні матеріали центральних та обласних архівів, опубліковані документальні і насамперед законодавчі акти Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. про реформування аграрного сектора, матеріали статистичного характеру, періодична преса, спогади політичних і державних діячів.

Важливими для визначення напрямків аграрної політики Росії є законодавчі акти 1861–1863 рр. [9; 19; 22]. До цієї ж групи належать закони та постанови уряду Російської імперії, зокрема і про економічну діяльність іноземних колоністів на території Волинської губернії, видані протягом 60–90-х рр. XIX ст. Законодавчі акти розміщені в кількох виданнях часів імперії. Це «Свод Законов Российской Империи» [22] і «Полное собрание законов Российской империи» [19]. Названі збірники значно різняться. Повне зібрання законів побудоване за хронологічним принципом. Така структура видання робить його зручним для користування. Акти розміщені у 26, 36, 38 і 45 томах «Полного собрания законов Российской империи». «Свод Законов Российской Империи», опублікований 1902 р. у Санкт-Петербурзі, має деякі особливості як у структурній будові, так і у змісті: акти у зводі розміщені за тематичною спрямованістю та призначенням. Вони згруповані, наприклад, у «Свод законов о состояниях», «Свод гражданских законов» та ін. Кожний із таких зводів об'єднує законодавчі акти, починаючи від найдавніших часів і до початку XX ст. із зазначенням часу, коли те чи те положення набуло чинності. Усі зводи законів зібрані в п'яти книгах. Така структура видання надзвичайно ускладнює користування ним, а в деяких випадках унеможливує дослідження тієї чи тієї проблеми. Для полегшення роботи зі зводом автори у 1911 р. видрукували алфавітно-предметний покажчик.

Збірники законів містять основні положення реформи 1861 р., зокрема щодо Волині «Місцеве Положення для Південно-Західного краю», «Правила о порядке обращения по имениям Киевской, Волынской и Подольской губерний уставных грамот в выкупные акты» 1863 р. та інші акти [9]. Окрім того, до збірників входять закони, що обмежували власницькі права іноземних поселенців. Принагідно згадаємо, що зібрання так званих обмежувальних законів міститься в цікавому виданні С. Громачевського, яке доповнене коментарями й історичною довідкою [6].

Стосовно законодавчих актів аграрної реформи 1906–1911 рр. зазначимо, що реформений процес в аграрному секторі базувався на великій кількості законів, нормативних актів, положень, правил, які так і не були зведені й опубліковані окремими виданнями, а містяться в джерелах різноманітного характеру [4; 7; 20]. Основні з них вміщені у виданнях К. Волкова і Н. Громова [4; 7]. Саме в цих публікаціях ми віднайшли найважливіші законодавчі акти і положення про аграрні реформи.

Аналіз законодавчих актів та урядових документів дозволяє простежити еволюцію законодавства в аграрному питанні та визначити основні засади політики царського уряду щодо його вирішення, методи, форми й особливості реалізації реформ на Волині.

Інша група джерел – це архівні документи і матеріали центральних та місцевих архівів України. Найширше в роботі використані матеріали Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (ЦДА). Документи, залучені з цього архіву, містяться у фонді 442 (Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора), описах 1, 87, 317, 318, 617, 618, 642, 813, 815, 823. Це різноманітні за характером матеріали й доповідні записки царських чиновників, річні звіти губернаторів, статистичні дані за різними формами та ін. Документи характеризують майновий стан поміщиків, їх господарську діяльність, розміри виробництва, грошовий і товарний рух окремих маєтків, фільварків, соціально-економічне становище селянства, його майнову диференціацію. Важливим джерелом є бухгалтерські книги, що дають змогу визначити спеціалізацію господарств, простежити формування товарно-грошових відносин.

Значний масив документів розкривають причини, етапи міграційних рухів на Волинь, зміст національної політики російського уряду та її мету. Окремі справи описів 87 і 642 подають докладні відомості про кількість іноземних колоністів, що оселилися у Волинській губернії (німців, чехів, євреїв). Справи описів 1 (90), 618 (4) містять дані про купівлю та оренду землі німцями, а справи описів 617 (128), 318 (149) – чеськими колоністами. В описах 813, 815, 823 ми знайшли матеріали про обмеження польського землеволодіння на Волині.

Про переселення заможних селян на хутори та відруби й утворення з них хутірських поселень дізналися із опису 815 справа 492. Документи, що містяться у справах цього фонду, виявляють особливості реалізації столипінської аграрної реформи на Волині, хід землевпорядних робіт

розглядуваного регіону й утворення одноосібних ділянок, діяльність Селянського поземельного банку у Волинській губернії, ставлення селян до нових аграрних перетворень.

Систематизація такого роду документів дозволяє простежити еволюційні процеси та виявити характерні риси системи землеволодіння в губернії, побачити особливості політики царського уряду щодо колоністів. Окрім того, аналіз документів реформ 1861 р. приводить до думки, що соціально-економічна та політична ситуація (польське питання) в краї зумовила запровадження урядом особливих умов викупу землі, визначення розмірів земельних наділів тощо [24, с. 81]. Однак зазначені реформи не стали остаточним вирішенням земельного питання, як зазначає Н. Щербак, вони залишилися незавершеними, половинчастими, про що свідчить значна кількість пізніших актів, роз'яснень тощо.

Також багато важливих документів, що містяться у справах 442 фонду, виявляють особливості реалізації столипінської аграрної реформи на Волині, хід землевпорядних робіт розглядуваного регіону й утворення одноосібних ділянок, діяльність Селянського поземельного банку у Волинській губернії, ставлення селян до нових аграрних перетворень. Проте, вони повторюються у фондах місцевих архівів.

Важливе значення мають документи Державного архіву Волинської області (Держархів Волинської області). Матеріали фондів архіву виявляють специфіку волинського села пореформеного часу, є базою для визначення методів та форм реалізації столипінської аграрної реформи. Це фонди 246 (Волинське староство, Володимирський повіт), 247 (Луцька повітова землевпорядкувальна комісія), 263 (Ковельська землевпорядкувальна комісія), 359 (Володимирський повітовий суд), 361 (Луцький повітовий суд), 480 (Ковельський повітовий суд), 229 (Ковельський городовий магістрат), 349 (Смідинське сільське управління), 36, 254, 365.

Систематизація судових документів архіву (фонди 36, 359, 361, 480) дозволила виявити умови переходу землі в руки селян (продаж, частковий викуп, оренда). Наприклад, у фонді 36, описі 4, справах 93, 241, виявлені акти продажу поміщицьких земель селянам на умовах інвентарних правил 1847–1848 рр., що виявляє особливі умови реалізації реформи на Правобережжі (на основі інвентарних правил 1847–1848 рр.) Матеріали, наприклад, справи 67, опису 1, фонду 229 (Ковельський городовий магістрат) подають відомості про видачу свідоцтв на право користування земельними ділянками. Про розміри та характер поміщицького землеволодіння свідчать фонди 363 (оп. 1), 359 (оп. 1). Матеріали, що характеризують міщанське та купецьке землеволодіння, віднайдено у фонді 229 (оп. 1). Про розміри церковного землеволодіння дізнаємося з документів фондів 3, 247, 263.

Для вивчення методів реалізації та особливостей столипінської аграрної реформи на Волині неабияке значення набувають матеріали землевпорядкувальних комісій (фонди 247, 263, 254). Землевпорядкувальні комісії були засновані в губерніях Російської імперії для проведення аграрної реформи. Саме ці комісії вивчали розподіл земельних угідь у повітах та здійснювали роботу із виділення селянських господарств в хутори та відруби, переселення селян до Сибіру. Звіти повітових землевпорядних комісій свідчать про те, що пік їх роботи припав на 1908–1909 рр., коли, очевидно, більшість селян усвідомила необхідність переходу до особистої власності на землю. Під час проведення землевпорядних робіт по всій Україні найбільш інтенсивне утворення хуторів та відрубів відбувалося на Волині: у 1911 р. тут нараховувалося 1139 хутірських господарств (ЦДІАК, ф. 442, оп. 709, спр. 190, арк. 24).

Серед документів – протоколи засідань землевпорядкувальних комісій, листування із Волинською губернською землевпорядкувальною комісією, з Волинським селянським банком, заяви про розверстання надільних земель та ліквідацію черезсмужжя. Певний інтерес становлять матеріали директивної інструкції головного управління землевпорядкування та землеробства від 1913 р., де, зокрема, викладені й основні завдання столипінської аграрної реформи.

Оскільки Волинь стала регіоном, де активно запроваджувалася система хутірського господарства, джерела саме цього напрямку вивчалися особливо уважно. Різноманітні документи фінансового забезпечення селян, виявлені у фонді 263, описі 1 (спр. 59, 10, 47, 83, 79, 89), фонді 247, описі 1 (спр. 54, 5, 7, 45, 69). Це списки селян із зазначенням кількості землі, яка виділялася у хутір, матеріали про надання позик та кредитів під заклад землі селянам-хуторянам, а також документи про розмежування земель.

Матеріали Державного архіву Тернопільської області, що містяться у фондах 133 (Кременецька повітова комісія землевпорядкування), 357 (Кременецьке повітове межове відомство), дають відомості про плани робіт щодо землевпорядкування, про хід виділення селянських господарств у хутори та

відруби, ліквідацію черезсмужжя. У фонді 133 збережено списки і карти переселенських ділянок в азійській частині Росії з вільними долями для переселенців.

Архівні документи і матеріали цієї групи містять різноманітні статистичні, наративні матеріали, урядові постанови та резолюції, звіти з губернії та ін. Слід зауважити, що у Державному архіві Волинської області знаходиться значна частина документів, які були виявлені у Тернопільському та Рівненському державних архівах. Щоб уникнути дублювання, ми цілком свідомо більше посилаємося на матеріали та фонди архіву Волинської області.

Слід окремо виділити документи, опубліковані у різного роду збірниках [9; 19; 20; 22]. Серед них – дев'ятитомне видання «Российское законодательство X–XX ст.». У сьомому томі цього видання вміщені документи реформи 1861 р. із коментарями, історичними зауваженнями та поясненнями, що робить його особливо цінним джерелом. Окрім того, упорядники видання, посилаючись на значний обсяг і самостійність теми, не включили до переліку документів ті, що стосувалися проведення реформи 1861 р. у національних районах [93]. Нами використані й матеріали, що вміщені у збірнику доповідей міністрів внутрішніх справ (С. Ланського, П. Валуєва), які подавалися цареві щотижня. Вони також є цінним джерелом, однак з огляду на характер документів до них слід підходити уважно [14].

Систематизація і аналіз статистичні матеріали [21] дозволяють простежити зміни в земельному устрої губернії. І хоч в окремих виданнях спостережено певні розбіжності, які залежать в основному від характеру видання та авторів, загалом вони є важливим підґрунтям для дослідження теми.

Цікаві відомості щодо системи землеволодіння на Волині подають окремі інформативні видання [7; 13; 20]. Серед них привертає увагу видання А. Ярошевича [5], яке дає досить повну задокументовану картину господарського життя Волині на початку XX ст. Звертає на себе увагу й опис поїздки ходоків Подільської губернії у Волинську для ознайомлення із хутірським господарством [20].

Необхідним для вивчення стану аграрного сектора Росії економіки початку XX ст. є огляди Волинської, Київської та Подільської губерній за 1906–1914 рр., які містять важливий фактичний матеріал із розвитку землеробства (площі посівів, збір зернових, технічних культур), агрономічних заходів земств і землевпорядних комісій (створення сільськогосподарських складів, прокатних станцій сільгоспмашин та знарядь тощо), галузей переробної промисловості й сільськогосподарської продукції; є дані про обсяги внутрішньої та зовнішньої торгівлі губерній, про кількість ярмарків з їхніми обігами тощо [13 (а також за: 1907, 1908, 1909, 1910, 1911, 1912, 1913, 1914 гг.)].

Цінним джерелом для дослідників Волині є «Памятные книжки Волынской губернии» – видання Волинського губернського статистичного комітету. Вони друкувалися з дозволу волинського губернатора в Житомирі з 1886 по 1917 рр. й склалися з чотирьох головних розділів: офіційного, статистичного, довідкового та адресного календаря. У 1899 р. був введений п'ятий розділ – літературний. Їхні матеріали дають змогу проаналізувати та визначити стан справ у губернії з точки зору влади. Перший розділ містить офіційну інформацію про осіб імператорського двору, святкові та неprisутственні дні, календар місяцеслов (православний, католицький, лютеранський, іудейський). Найбільш інформативно насиченим був другий розділ – статистичний. У ньому наводилися такі дані: щорічна кількість мешканців губернії за станами, віросповіданням, рух населення, кількість фабрик і заводів, навчальних закладів та ін. Надзвичайно цікавою для нас є інформація про етнічний склад населення губернії за 1913–1917 рр. Третій і четвертий розділи (довідковий та адресний календар) дають уявлення про адміністративно-територіальний устрій краю, православної церкви. В літературному розділі представлені краєзнавчі матеріали, аналітичні статті з проблем економіки, історії, культури та статистики.

Для вивчення означеної теми є особливо цінними матеріали вміщені в четвертому та п'ятому розділах видань. У четвертому розділі подано список землевласників й орендарів. У п'ятому розділі міститься інформація з багатьох питань: матеріали про загальну чисельність населення губернії, рух населення, національний склад та релігійну приналежність тощо [1, с. 82]. Таким чином, «Памятные книжки Волынской губернии» містять статистичні дані, які ілюструють економічне, духовне та культурно-освітнє життя населення Волині. У Держархіві Волинської області, зокрема, зберігаються книги за 1895, 1908, 1914 рр.

Важливим джерелом для вивчення земельних питань є тогочасна преса. Це матеріали, які дають змогу досить повно відчувати політичну атмосферу періоду, який досліджується, та ставлення громадськості до проблем тогочасного суспільства. Їх можна розділити на три групи. Першу складає

офіційна преса («Киевлянин», «Волынские губернские ведомости», «Киевские губернские ведомости», «Подольские губернские ведомости» та ін.). Другу – неофіційні видання («Вольнь», «Жизнь Вольни», «Волынская земля» та ін.). Третю – релігійні видання («Волынские епархиальные ведомости», «Подольские епархиальные ведомости», «Почаевский листок», «Законоучитель», «Русский инок» та ін.). В «Губернских ведомостях» здебільшого друкувалися царські укази щодо єврейського, польського населення, обмеження німецької присутності в краї. Тут також подавалися матеріали про найбільших німецьких, чеських землевласників, кількість землі у їх власності, чисельність німців, чехів, які прийняли російське підданство або відмовились від нього, їхній господарський уклад, заснування шкіл тощо. Окреме місце на шпальтах часописів займало єврейське питання, причому зверталася увага на негативні наслідки господарської діяльності євреїв, замовчувалися причини тяжкого економічного становища їх основної маси. Поземельні відносини розглядалися в періодиці з погляду урядових кіл, оскільки згадані видання належали до офіційних. Завдяки інформативності та швидкому реагуванню на ті чи ті події, преса – джерело, що досить об'єктивно описує їх. У цьому й полягає цінність одержаних пресових матеріалів. Аналіз видань дають багатий фактичний і статистичний матеріал та найстрокатішу гаму політичних оцінок конкретних подій у ході аграрних реформ.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Значний масив історичних джерел свідчить, що впродовж багатьох століть робилися спроби реформувати аграрні відносини на селі і тим самим гармонізувати взаємини на ґрунті різних форм земельної власності. Реформа 1861 р. та наступні аграрні перетворення були черговим намаганням модернізувати аграрний сектор, пристосувати його до потреб індустріалізації, що набирала широкого розмаху наприкінці XIX ст. Різномірні джерела (законодавчі акти, розпорядження центральних та місцевих органів влади, преса) переконують дослідників, що відбулися певні позитивні зрушення, зокрема внаслідок столипінської аграрної реформи, яка суттєво змінила систему землеволодіння та землекористування і запровадила новітні прогресивні форми господарювання, однак селянин не став повноправним господарем землі.

Джерела та література

1. Агасієв І. К. «Памятные книжки Волынской губернии» як джерело вивчення історії національних колоній на Волині / Минувле і сучасне Волині: Проблеми джерелознавства / І. К. Агасієв // Тези доп. і повідомлень VII Волин. історико-краєзнавчої конф. (15–16 квіт. 1994 р.). – Житомир : ЖДУ ім. І. Франка, 1994. – С. 82.
2. Батюшков П. Н. Вольнь. Исторические судьбы Юго-Западного края / П. Н. Батюшков – СПб. : [б. и.], 1888. – 288 с.
3. Буравський О. А. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. / О. А. Буравський – Житомир : Вид-во ЖДУ, 2004. – 168 с.
4. Волков К. Т. Законы 9 ноября 1906 – 14 июня 1910 года. О выходе из общины. О пособиях для землеустройства. О выделе земли к одним местам. Формы об укреплении земли / К. Т. Волков. – М. : [б. и.], 1910. – 331 с.
5. Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям / [под ред. А. И. Ярошевича]. – Киев, 1913. – 115 с.
6. Громачевский С. Г. Ограничительные законы по землевладению в Западном крае, с историческим обзором их, законодательными мотивами и разъяснениями. – Изд. 2-е, испр. и доп. / С. Г. Громачевский. – СПб. : [б. и.], 1904. – 173 с.
7. Громов Н. А. Закон 29 мая 1911 года о землеустройстве / Н. А. Громов. – СПб. : [б. и.], 1912. – 343 с.
8. Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии: Ч. I / А. Забелин. – К. : [б. и.], 1887. – 368 с. (с 8 приложениями и 2 картами).
9. Крестьянская реформа в России 1861 года. Сборник законодательных актов. – М. : Гос. изд-во юрид. л-ры, 1954. – 498 с.
10. Материалы подворной переписи Волынской губернии в 1910 году. Изяславский уезд. – Житомир, 1913. – 373 с.
11. Материалы по статистике движения землевладельцев в России. – Петроград, 1917. – Вып. XXV. – 82с.
12. Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года / [под ред. Н. А. Тройницкого]. – СПб. : [б. и.], 1905. – 417 с.
13. Обзор Волынской губернии за 1907 год. Приложение 2. – Житомир, 1908. – 150 с.; Обзор Волынской губернии за 1911 год. Приложение 14. – Житомир, 1912. – 190 с.
14. Отмена крепостного права. Доклады министров внутренних дел о проведении крестьянской реформы (1861–1862). – М. : Изд-во АН СССР, 1950. – 310 с.
15. Отчетные сведения о деятельности землеустроительных комиссий на 1 января 1915 года. – Петроград, 1915. – 62 с.

16. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Т. VIII. Волынская губерния. – СПб. : [б. и.], 1904
17. Памятная книга Волынской губернии на 1908 год. – Житомир, 1907. – 560 с.
18. Приймак В. О. Джерела з вивчення проблеми соціально-економічного становища селянства Волинської губернії в період проведення столипінської аграрної реформи (1906–1914 рр.) / В. О. Приймак // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету. – Луцьк, 2007. – Вип. 13. – С. 54–62.
19. Полное Собрание Законов Российской империи. Том. XXXVI. Отделение 1-е. – СПб., 1863. – №36657.
20. Сборник циркуляров по Юго-Западному краю Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора генерал-адъютанта Н. В. Клейгельса с февраля 1904 г. по февраль 1905 г. – К., 1905; Сборник циркуляров губернских учреждений Волынской губернии по разным частям административного управления с 1907 по 1910 г. – Житомир, 1910.
21. Статистический очерк Волынской губернии сравнительно с другими двумя губерниями Юго-Западного края. – Житомир, 1866; Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России и иностранных государств. – Пг., 1919; Статистический справочник по аграрному вопросу. – Вып. 1. – М., 1917; Свод материалов по сельскохозяйственной текущей статистике за 1910–1913 года. – Житомир, 1915; Список землевладельцев и арендаторов Волынской губернии. – Житомир, 1913; Список дворян Волынской губернии. – Житомир, 1905; Справочные сведения по деятельности земств по сельскому хозяйству (по данным на 1911 год). – Пг., 1914; Статистика землевладения 1905 года. Вып. 41. Волынская губерния. – СПб., 1906. – 54 с.; Статистические материалы к отчету Крестьянского поземельного банка за 1913 год. – Пг., 1915. – 204 с.; Юго-Западный край. Статистическое обозрение. Т. I. – Восточное Полесье. – К., 1897; Военно-конская перепись 1912 года. Статистика Российской империи. Вып. XXIII. – Петроград, 1914, – 92 с.
22. Свод законов Российской империи. В 5 кн. Кн. 3. Т. IX. Особое Приложение. – СПб. : [б. и.], 1902. – Статьи 88–133.
23. Шевченко В. М. «Материалы по статистике движения землевладения в России» як джерело вивчення еволюції поземельних відносин в Україні другої половини XIX – початку XX ст. / В. М. Шевченко // Український історичний журнал. – 2006. – Вип. 6 (№ 471). – С. 203–212.
24. Щербак Н. О. Реформування в сфері землеволодіння у Правобережній Україні в другій половині XIX ст. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : sites.znu.edu.ua/historySciWorks/issues/24/24/shcherbak2.pdf

Олешко Петр. Землевладение на Волини во второй половине XIX – в начале XX вв.: анализ источников. В статье проведено анализ источников по истории землевладения на Волини во второй половине XIX – в начале XX вв. Систематизация комплекса документов позволила определить основные группы источников. Прослежена эволюция законодательства по аграрному вопросу как основного комплекса источников и определены основы политики царского правительства в его решении, методы, формы и особенности реализации реформ на Волини. Выявленные источники (правительственные постановления и резолюции, отчеты из губерний, докладные записки губернаторам и др.) характеризуют систему землевладения в губернии, прослеживают особенности политики царского правительства в отношении колонистов, определяют методы и особенности реализации столыпинской аграрной реформы на Волини. Статистические данные стали основой для характеристики хозяйства, формирования рынка земли, изменения земельного устройства губернии.

Ключевые слова: Волинь, землевладение, источники, законодательные акты, статистические сборники, пресса.

Oleshko Peter. Land Ownership in Volyn in the Second Half of the XIX – Beginning XX Century: Sources Analysis. This paper analyzes the sources of the history of land ownership in Volyn in the second part of the XIX–XX century. Complex systematization of documents allowed to identify the main sources of the issue. The evolution of the law issue of the agrarian question as the main complex of sources has been analyzed and the main framework of the tsar government policy has been highlighted as for its decision, methods, forms and features of the implementation of reforms in Volyn region. Revealed sources such as (government regulations and resolutions, Province reports, reports for governors, etc.) describe the system of land ownership in the province, especially characterize policy of tsar government to colonists, determine methods and specific features of Stolypin agrarian reform in Volyn region. Statistical data is the basis for the characterization of the economy, land market, changes in the agrarian structure of the province. The most valuable informative source for history of land ownership are newspapers.

Key words: Volyn, ownership of land, sources, legal acts, statistical book, pressa.

Стаття надійшла до редколегії
04.07.2013 р.